

УДК 330.1 11.62/64

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ АРХЕТИПИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

У статті досліджено проблеми типології відносин власності з позиції загальної та цивільної правових традицій, можливості суміщення тріади та пучка прав власності; розглядається структура відносин власності за компонентами її визначення; обґрунтовується обмежувальний характер заміщення категорії «власності» на «права власності»; розкривається зміст «голої» власності як власності на вартість.

Ключові слова: права власності, відносини власності, тріада прав власності, пучок прав власності, гола власність, володіння, розпорядження, тягар власності.

Постановка проблеми. Цивілізаційна парадигма закріплює за інституційною підсистемою функцію структуроутворення у тому значенні, що конкретні цивілізації можна розрізнити перш за все як особливі системи інститутів. Серед останніх домінуюча роль природно повинна відводитися відносинам власності, їх структуризації та інституціоналізації.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Структура власності та прав власності, обсяг змісту та суміщення окремих прав власності, їх «збирання» в тріаду, пучок, інші агрегати — ці та суміжні з ними питання з їх неминучим виходом на інституційну мережу базисних економічних відносин власності та влади не можна вважати вирішеними при всій актуалізації досліджень в цьому напрямку (від А. Алчіана, Г. Демсеца, Р. Коуза, Д. Норта, Е. Фуруботна) в рамках сучасної інституційної теорії. Перш за все це стосується дефініцій власності та прав власності, розрізняттю яких і заміщенню першої на другу нео-

ЯКУБЕНКО В. Д.,
доктор економічних
наук, професор
кафедри політичної
економії,
ДВНЗ «Київський
національний
економічний
університет
імені Вадима
Гетьмана»

інституціональна теорія надає методологічного значення.

Метою статті є розгляд структуризації відносин власності у цивілізаційному контексті.

Виклад основного матеріалу. Попри активний діалог цивілізацій у сучасному світі, відмінності між Сходом і Заходом, їх відокремленість носить

сучасного цивілізаційного «поділу світу» слід покладати специфіку цивілізаційних архетипів формування відносин власності.

Назагал соціальній історії відомі й достатньо вивчені (рис. 1) три архетипи первісного формування відносин власності — азійський, античний і германський [2, 5, 6].

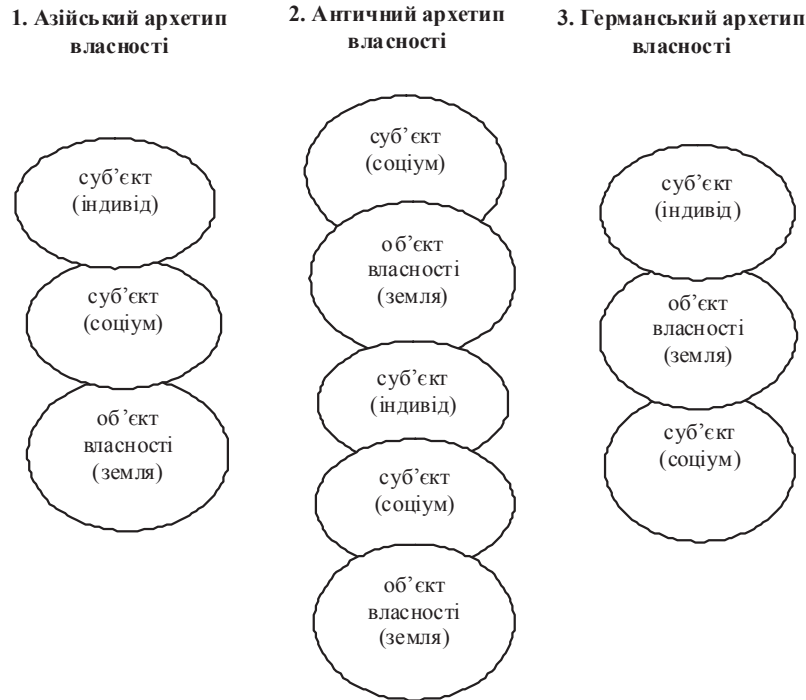

Рис. 1. Специфіка цивілізаційних архетипів відносин власності

сталий характер, оскільки ціннісні парадигми східної і західної цивілізацій істотно різняться. Ідея цивілізації у вихідному термінологічному змісті (В. Мірабо) включала поряд з уявленням про прогресивний розвиток суспільної моралі, права та культури, досягнутий результат цього процесу в рамках історико-логічного ряду: «дикість — варварство — цивілізація». Власне цей аспект був покладений в основу формаційної парадигми та дає підстави для розгляду формаційного та цивілізаційного підходів скоріше з позицій додавання, ніж заміщення.

Сучасний цивілізаційний контекст передбачає у своєму родовому значенні певну абстрактну й універсальну характеристику суспільства, що пододало традиційний первісний стан, а у видовому трактуванні — породжує різноманітні типології локальних цивілізацій.

За всіх можливостей визначення історичних підстав і критеріїв такого розрізнення, в основу

За азійського архетипу відносин власності володіння індивіда землею опосередковане соціумом. Германський архетип прямо протилежний азійському: належність до соціуму зумовлена володінням землею, тут на першому плані — індивідуальне землеволодіння. В античному суспільстві мають місце обидві можливості інституціоналізації власності індивідуума на землю — безпосередньо та за умов належності індивіда до соціуму.

Сучасні інтерпретації [1, 11] специфіки азійського та германського архетипів відносин власності пов'язані зі змістовними характеристиками феноменів влади — власності (розширене трактування — матриця «Х») та власності — влади (матриця «У»). Античний архетип окреслює наведені особливості тріадою «влада — власність — влада (матриця «ХУ»).

Вплив специфіки цивілізаційних архетипів (рис. 2) формування відносин власності (азійського, античного, германського) на соціокультурні,

релігійні, етичні тощо особливості формування Східного та Західного мегацивілізаційних типів визначають специфіку останніх та вможливають розуміння сучасних інституційних традицій у сфері відносин власності.

умовності має бути таким: філософія стародавнього Китаю — антична філософія (Платон — Аристотель) — філософія Нового часу (в рамках теорії природних прав — Боден, Локк, Спіноза) — класична філософія (Кант, Гегель), класична

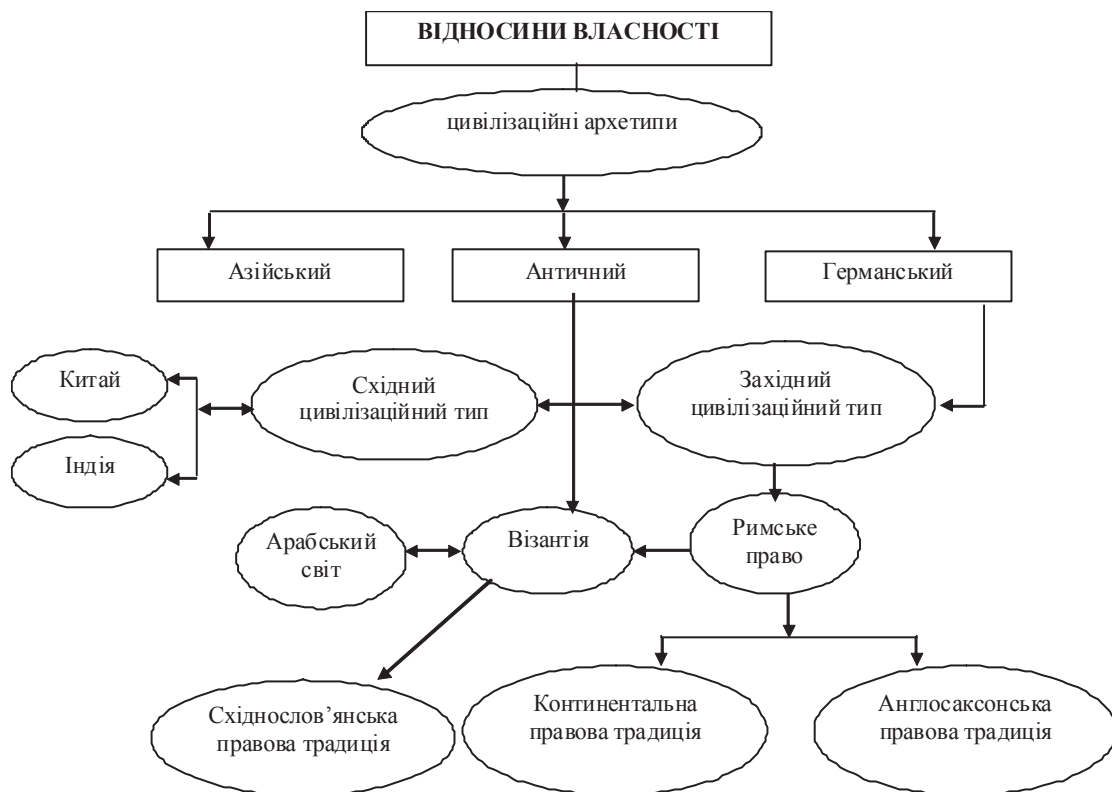

Рис. 2. Зв'язок цивілізаційних архетипів та інституційних традицій відносин власності

Розглядаючи в ретроспективі розвиток загальної теорії власності, можна стверджувати, що:

1. Серед багатьох гілок суспільствознавства головна роль у розробленні проблеми власності належить праву, філософії, політекономії та сучасній інституціональній теорії. Історично такою є і послідовність теоретичного «освоєння» проблем власності.

2. Основними напрямками аналізу відносин власності були й залишаються два. Перший стосується оцінювання інтенсивності протистояння та суміщення приватної та суспільної власності. Другий — можливостей та меж специфікації прав власності. Першому основну увагу приділяла класична філософія та політекономія, другому — право та сучасна інституційна теорія.

3. Історико-логічний ряд у трактуванні походження та ефективності/справедливості суспільної або приватної власності з певною часткою

політекономія (Сміт, Сей) — філософія анархізму (Руссо, Прудон) — марксистська політекономія — інституційна теорія (соціальний напрям — від Веблена до Тоффлера).

4. Історичними віхами у формуванні й поглибленні розуміння проблем специфікації прав власності слід вважати такі: право стародавньої Індії — римське право (тріада прав власності) — «єдине неподільне» право кодексу Наполеона (континентальне право) — англосаксонське (острівне) право (пучок прав власності) — неінституціональна теорія прав власності.

5. У сучасному інституціоналізмі [10] обидва базові напрями в аналізі відносин власності розвиваються паралельно. Проблеми приватної / суспільної власності є ключовими в теоріях конвергенції, постіндустріального, постеконічного суспільства. Дослідження ефективності специфікації прав власності — в центрі уваги неінститу-

ціоналізму (теорії прав власності, агентських відносин, трансакційних витрат, нової економічної історії тощо).

Визначення власності як відносин між людьми з приводу відчуження-привласнення речей, як послідовної зміни процесу відчуження на стан привласнення із подальшим переходом у процес привласнення і стан відчуженості може бути рефлексивно, як «власність у собі», згорнуте в інше: «власність являє собою інституціоналізовані відносини з приводу виключного права суб'єкта привласнення на специфіковані дії (правочинності) з відчуженим об'єктом». Характер цих відносин визначається такими санкціонованими правилами та нормами поведінки, яких суб'єкти мають дотримуватися або зобов'язані нести компенсаційні витрати (тягар власності).

Структуруючи наведені визначення слід виокремити такі ключові компоненти, що відображають інституційні особливості відносин власності: (1) правила, (2) виключність, (3) права власності, (4) правочинності, (5) суб'єкт, (6) об'єкт, (7) тягар власності.

Кожен з компонентів у структурі визначення відносин власності виявляє себе через багатоманіття своїх форм. Так, визначення інституту власності через правила соціальної поведінки, що забезпечують фіксацію певних правочинностей за власниками обмежених ресурсів, порушує питання можливості їх розгляду в контексті інституційної теорії прав власності.

Економічні правила, як і соціальні правила взагалі, у цивілізаційному процесі є безпосередньою передумовою виникнення прав власності. Останні є результатом їх створення та застосування [3, с. 24]. Таким чином, права власності з'являються там і тоді, де і коли виникають правила, що визначають загальні принципи відносин між людьми з приводу обмежених благ. Враховуючи це, можна сказати, що розглядаючи права власності, ми одночасно аналізуємо правила економічної поведінки та навпаки.

Інститут власності, його структура не обов'язково нав'язані суспільству ззовні цивільною владою. Скоріше можна вважати, що структура прав власності визначається, в кінцевому рахунку, особистим інтересом як «формою спонтанного порядку» [4, с. 56], спонтанно сформованих правил поведінки. Іншими словами, походження різноманітних форм власності є не результатом державних дій, а соціальним феноменом. Однак згодом

інститут власності був поступово удосконалений, причому держава намагалася зробити майнове право чітким і упорядкованим. Коли втручається держава, неформальні майнові правила поведінки стають «формалізованими» угодами.

Права власності [8, с. 316] являють собою такі санкціоновані (економічно, юридично, етично) і прийняті в суспільстві (формально і неформально) поведінкові відносини між економічними агентами, що визначають перелік можливих способів використання обмежених ресурсів як виключну прерогативу окремих індивідів або груп. Таким чином, економічні правила обумовлюють появу понятійного ядра права власності, а саме виключності, а також визначення, принаймні загалом, її ступеню.

Слід зауважити, що пошуки вирішення будь-яких економічних проблем у термінах ринку і приватної власності залишають за дужками інститути, які самі сприяють породженню прав власності. У цивілізаційному розвитку роль тих чи інших форм власності й організації економічної діяльності в значній мірі залежить від пануючих у даному суспільстві традицій і неформальних правил і стереотипів поведінки. Суспільство не буде життєздатним, якщо в ньому відсутні інституційні механізми обмеження відкритого доступу до рідких, насамперед непоновлюваних, природних ресурсів. Можна виділити чотири суспільних механізми обмеження відкритого доступу і установлення виключних прав власності. Це, по-перше, виключення з прав силовим шляхом або погрозою застосування сили; по-друге, система цінностей або ідеології, що здійснюють вплив на індивідуальні стимули; по-третє, звичай і звичайне право на кшталт таких правил у додержавному суспільстві, якими визначаються його інституційне середовище; по-четверте, правила, що накладаються державою і її установами, у тому числі конституції, законодавчі акти, звичайне право і постанови виконавчої влади [8, с. 156].

Взагалі, теза про виключність уже передбачає виключність або права власності, або її суб'єкта, або дій, або об'єкта власності, а можливо, усього одночасно. Своєю чергою, скажімо, виключність права власності може бути повною або обмеженою. Міру виключності далі можна розглядати в економічному (за аналогією з типами монополізації) чи в правовому аспектах. В останньому разі може йтися, наприклад, про права власності, що випливають з доручення, угоди, договору і т. ін.

Виключність, яка особливо властива приватній власності, має два поведінкових наслідки, яким інституційна теорія надає кардинального значення і з якими вона зв'язує вирішальні переваги приватновласницького правового режиму [4, с. 213].

По-перше, виключність права припускає, що на власникові і тільки на ньому сконцентровано всі позитивні й негативні результати здійснюваної ним діяльності.

По-друге, виключність передбачає, що в процесі обміну річ буде передана тому економічному агенту, який запропонує за неї найвищу ціну (тобто для кого вона являє максимальну цінність). Тим самим забезпечується ефективна алокація ресурсів, оскільки в ході обміну вони перемістяться від менш продуктивних уживань до більш продуктивних, від осіб, що менше їх цінують, до осіб, що цінують їх більше. Захист системи приватної власності базується саме на цих «аргументах від ефективності». У цьому інституційному розумінні найважливішою умовою ефективного функціонування економіки є можливість «виключити інших» з вільного доступу до ресурсу і на цій основі специфікувати права власності на нього.

У філософських традиціях інтерпретації ряду «речі — властивості — відносини» (а конструкція «права власності — відносини власності» — лише фрагмент його інваріанту) властивості (права) та відносини (власності) не мають неподоланих кордонів. Більш того, права визначаються відносинами власності, останні включають у себе будь-які прояви прав власності. Серед двох гранично абстрактних визначень власності: онтологічного («власність є сукупність прав») та логічного («власність — те, чому приписуються певні права») перше має родовим поняття «сукупність» (з виходом на «тріаду», «пучок» і т. ін.), друге — по суті «голу» власність. У цьому розумінні методологічне заміщення категорії власності на «права власності» вряд чи позбавляє визначення останньої тавтологічності, хоча, безумовно, значно розширює можливості специфікації прав власності.

Права власності мають свої особливі засади класифікації. Насамперед має йтися про права на виключність, на дії (правочинності), на об'єкт власності. Далі можна казати про юридичні її комерційні права, про специфікацію та розмивання останніх тощо.

Одна з найрозповсюджених класифікацій прав власності пов'язана з відмінностями між абсолютними і відносними правами власності. Абсолютні

права власності реалізуються стосовно всіх інших осіб, але вони також включають нематеріальні активи типу авторських прав і патентів. У свою чергу, відносні права власності дають власнику владу, яку він може використовувати і тільки стосовно визначених осіб — одної або більш, як у випадку боргових зобов'язань стосовно боржника [8].

Специфікація прав власності передбачає закріплення за кожною правочинністю чітко визначеного власника, а не визначення єдиного й абсолютного власника ресурсу. Тобто право власності повністю специфіковане, коли у кожній правочинності є свій виключний власник, а доступ до неї у інших суб'єктів обмежений. Не всіх власників правочинностей можна назвати власниками. Швидше власником буде той, кому належить комбінація, що охоплює одну або декілька основних правочинностей (перші п'ять за класифікацією А. Оноре). Досить часто до основних елементів пучка прав власності відносять: 1) право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів; 2) право на користування ресурсом; 3) право на отримання від нього доходу; 4) право на передачу всіх попередніх правочинностей. Зрозуміло, що чим ширший набір правочинностей, закріплених за ресурсом, тим вища його цінність.

Інституційна теорія об'єктом власності вважає не речі і навіть не властивості речей, а відносини між суб'єктами з приводу окремих властивостей речей, що писано чи не писано оформлюються у правах та зобов'язаннях власності. Тобто права (та зобов'язання) в інституційній теорії одночасно виступають і об'єктом відносин власності, і формою їх прояву. У цьому розумінні і слід розглядати поділ прав власності на речові (що впливають з позастрокової повної чи неповної приналежності речей) та зобов'язальні (строкові), які в свою чергу класифікуються як договірні (що впливають з договору) та деліктні (позадовірні).

Окремим у ряду об'єктів зобов'язаних прав слід виділити тягар власності.

Очевидно, власність не слід розглядати як таку, що приносить тільки економічні переваги для суб'єкта привласнення, а її брак — винятково «економічні страждання». Наявність власності «зі знаком плюс» завжди припускає розгляд її «зі знаком мінус» не як право, а як відповідальність, як необхідність докладання відомих зусиль і т. ін. Тягар як витрати, пов'язані з власністю, можна відносити до економічних (переважно трансакційних) витрат на тій самій підставі, що і внутрішні

витрати з усіма наслідками правомірності, що впливають звідси: плати за ризик, відповідальності й інших елементів тягаря власності.

Висновки. Узагальнюючи, слід виділити такі висновки:

1. Цивілізаційний контекст інституціоналізації відносин власності передбачає їх типологію, що має вихідним пунктом тріаду цивілізаційних архетипів відносин власності, а кінцевим – сучасні інституціональні системи відносин і прав власності.

2. Методологічне заміщення (на категоріальному рівні) відносин власності на права власності може мати позитивні наслідки лише в межах окремих напрямків георії власності.

3. Специфікація прав власності в пошуках механізму виміру «одиниці власності» носить обмежувальний характер дедуктивного поділу тріади (континентальна традиція) чи індуктивного збирання в пучок прав власності (англосаксонська традиція). Можливості суміщення тріади та пучка прав власності обумовлені їх родовим корінням — римським правом.

4. Специфікація прав власності супроводжується специфікацією зобов'язань поділом тягаря власності на окремі складові структури відносин власності.

ПОСИЛАННЯ:

1. Бетелл Т. Собственность и процветание / Том Бетелл. — М. : РИСЭН, 2008. — 480 с.
2. Васильев Л. С. История Востока : В 2 т. — Т. I: Учебник по спец. «История». — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Высш. шк., 2001. — 512 с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М. : Фонд экон. книги «Начала», 1997.
4. Олейник А. Н. Институциональная экономика: Учеб. пособие. — М. : ИНФРА-М, 2002.
5. Пахомов Ю.Н. Крымский С.Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. — Киев : Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр». 1998. — 432 с.
6. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. — Харьков, 2004. — 520 с.
7. Ткач А. А. Институциональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Навчальний посібник. — К. : Центр учбової літератури, 2007. — 304 с.
8. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. — СПб., 1996. — 231 с.
9. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Пер. с итал.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2004. — 428 с.
10. Фуруботн З. Г., Рихтер Р. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Пер. с англ. под ред. В. С. Каткало, Н. П. Дроздовой. — СПб.: Издат. Дом Санкт-Петерб. Гос. Ун-та, 2005.
11. Шамхалов Ф. Собственность и власть / Феликс Шамхалов. — М. : ЗАО «Издательство Экономика», 2007. — 412 с.

Iakubenko V. D. Civilizational archetypes and institutional specifics of property relations / Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman

Article investigates the problem of structuring property rights from perspective of general and civil law traditions, the possibility of combining the triad and bundle of property rights, structure of property relations for components of its determination: substitution proved restrictive category «property» to «property rights», the content of «bare» property as property value.

Key words: property rights, property relations, triad of property rights, bundle of property rights, bare property, possession, disposal, the burden of ownership.

Якубенко В. Д. Цивілізаційні архетипи і інституціональні особливості відносин власності / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Исследуются проблемы типологии отношений собственности с позиции общей и гражданской правовых традиций, возможности совмещения триады и пучка прав собственности; рассматривается структура отношений собственности по компонентам ее определения; обосновывается ограничительный характер замещения категории «собственности» на «права собственности»; раскрывается содержание «голой» собственности как собственности на стоимость.

Ключевые слова: права собственности, отношения собственности, триада прав собственности, пучок прав собственности, голая собственность, владение, распоряжение, бремя собственности.

Стаття надійшла до редакції: 23.01.2017

Рекомендовано до друку: 20.02.2017